

**КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ В УМОВАХ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ
ТА НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ:
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД Й УКРАЇНА**

(оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованими документами за 2015–2016 роки)

Збереження культурних цінностей є невід'ємною частиною життя будь-якої країни. Нині на державному обліку нашої держави перебуває 152 тис. пам'яток культурно-історичної спадщини, з яких 56 тис. – пам'ятки історії, 7 тис. – пам'ятки монументального мистецтва, близько 15 тис. – пам'ятки містобудування та архітектури. Нерухомі об'єкти зберігаються просто неба, а інші пам'ятки історії, матеріальної та духовної культури нації – у музеях України [1].

Об'єкти культурної спадщини України демонструють яскраві прояви культурної самобутності та є дуже важливою частиною всесвітньої культурної спадщини. Забезпечення високого рівня охорони цих об'єктів – одне з пріоритетних завдань органів державної влади, а розвиток міжнародної співпраці в цій галузі є вагомою й необхідною складовою загальнодержавної культурної політики [2].

Уперше спробу охорони культурної спадщини на міжнародному рівні було здійснено на Гаазьких конференціях 1899 і 1907 рр., на яких прийняли 13 конвенцій, що започаткували формування принципів і норм міжнародного права, які передбачали спеціальні заходи охорони історичних і культурних об'єктів – мистецтва, історії, археології, давні рукописи й книги, будівлі, в яких зберігаються чи експонуються культурні надбання, а також окремо – центри зосередження культурних цінностей.

Велике значення для розвитку міжнародного регулювання питання правового захисту об'єктів культурної спадщини має й Договір про охорону художніх та наукових закладів та історичних пам'ятників (в історії отримав назву «Пакт Реріха»), який вступив у силу в 1935 р. У цьому документі зазначено, що він приймається для того, «щоб захистити в час будь-якої небезпеки всі державні та приватні нерухомі пам'ятки, що становлять культурну скарбницю народів». Стаття I передбачає: «Історичні пам'ятки, музеї, науко-

ві, художні, навчальні й культурні заклади розглядатимуться як нейтральні та користуватимуться повагою і захистом з боку сторін, що воюють. Така ж повага й захист надаватимуться історичним пам'яткам, музеям, науковим, навчальним, художнім закладам як у дні миру, так і під час війни». Унікальність та універсальність цього документа полягає в тому, що він достатньо стисло та доступно визначає перелік пам'яток і закладів, які потребують захисту [3].

Проблема захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів особливо загострилася на межі ХХ–ХХІ ст.

На сьогодні в Україні захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту регулюється законами «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини». Правовий режим захисту культурних надбань деталізується також у підзаконних нормативно-правових актах, насамперед у наказах Міністерства оборони України [4].

Коли йдеться про комплекс пам'яток, то сучасні українські дослідники вважають, що саме термін «культурні цінності» є більш загальним порівняно з поняттям «культурна спадщина», оскільки охоплює і рухомі, й нерухомі пам'ятки, тоді як поняття «культурна спадщина», за Конвенцією 1972 р., стосується переважно нерухомих об'єктів [5].

Як зазначає О. Біда, фахівець із Гельсінської спілки, «Закон «Про охорону культурної спадщини» не містить спеціальних норм щодо захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Втім, у ньому визначено перелік та зміст заходів, які мають реалізовуватися в рамках охорони культурної спадщини. Це, зокрема, запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, відповідного використання, консервації, реставрації об'єктів культурної спадщини».

Законом визначено й компетентні органи, що повинні здійснювати управління об'єктами культурної спадщини, серед яких – Кабінет Міністрів України, Міністерство культури України, обласні, районні, Київська та Севастопольська міські адміністрації, виконавчі органи сільської, селищної, міської ради. Стаття 27 Закону визначає, що в разі виникнення загрози культурним об'єктам компетентний орган (його визначення залежить від статусу пам'ятки – національна чи місцева) повинен вжити необхідних заходів, а саме змінити вид чи спосіб її використання, провести роботи з її консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування.

Збройний конфлікт, на думку експерта, потрібно вважати одним із факторів небезпеки, що вимагає застосування одного зі згаданих вище заходів. Аналогічно регламентується захист культурної спадщини в Законі України «Про охорону археологічної спадщини».

У разі збройного конфлікту захист культурних цінностей регулюється також ратифікованими Україною міжнародними договорами, які відповідно

до ст. 9 нашої Конституції є частиною вітчизняного законодавства. Ідеться про Конвенцію щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, Конвенцію про охорону культурної та природної спадщини 1980 р. та Конвенцію про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1982 р. Два останні документи безпосередньо не стосуються збройного конфлікту, проте перший із них вимагає поваги до культурної та природної спадщини інших держав, а другий визначає необхідність забезпечувати повернення культурних цінностей, вивезених із окупованих територій [4].

Аналіз документів ЮНЕСКО дає змогу більш глибоко з'ясувати сутність понятійно-категоріального апарату в сфері охорони культурної спадщини.

Так, Конвенцію про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (16.11.1972р.) вважають найважливішим актом універсального характеру в сфері охорони культурної спадщини [5].

Основним же документом щодо захисту об'єктів культурної спадщини під час воєн та збройних конфліктів є *Конвенція про захист культурних цінностей у випадку озброєного конфлікту*, підписана в 1954 р. в Гаазі. Її положення були доповнені в 1999 р. II Протоколом.

За своїм характером Конвенція – це системний документ, який має значення для всіх країн світу при забезпеченні захисту культурної спадщини, оскільки вона чітко визначає поняття культурної спадщини – «цінності, рухомі або нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні або світські, археологічне місцезнаходження, архітектурні ансамблі, які в якості таких представляють історичний або художній інтерес, твори мистецтва...». Також цим Документом передбачено, по-перше, заборону вивезення культурної власності з окупованої території; по-друге – вимогу повернення зазначеної власності на територію держави, з якої вони були вивезені; по-третє – заборону використання культурної власності як компенсації відшкодування шкоди, що була завдана воєнними діями. Також норми Конвенції діють не тільки під час озброєного конфлікту, але і в період неоголошеної війни, на період окупації, навіть якщо вона не зустрічає збройного спротиву, а також у випадку збройного конфлікту локального характеру [3].

Сторони-учасниці зобов'язуються забезпечити імунітет культурних цінностей, що перебувають під спеціальним захистом, утримуючись, з моменту включення їх у Міжнародний Реєстр, від будь-якого ворожого акту, спрямованого проти них, а також утримуючись від використання таких цінностей і прилеглих до них ділянок у військових цілях (за винятком деяких жорстко регламентованих випадків) [5].

Збереження історико-культурної спадщини в умовах ведення бойових дій на сьогоднішній день – надзвичайно важливе завдання, зокрема й для становлення України як сильної незалежної держави. Проте, на жаль, у цій сфері накопичилося багато проблем, які потребують нагального вирішення [6].

Так, юрист правозахисної групи Global Rights Compliance К. Бусол вважає, що перш, ніж апелювати до міжнародного законодавства з охорони спадщини, Україні потрібно самій почати захищати свої культурні цінності: «Ми хочемо ратифікувати II Протокол Гаазької конвенції, який дасть можливість запустити посилений захист певних культурних об'єктів. Так от: посилений захист надають об'єктам, які захищаються за національним законодавством. І в нас буде багато запитань про те, чи адекватно Україна сама захищає ці об'єкти, – сказала вона. – На цьому побудовано міжнародне гуманітарне право. Захист і збереження культурної спадщини, згідно з міжнародним правом, починається в мирний час». Вона підкреслила, що Україні потрібно внести зміни у кримінальне законодавство, передбачити там поняття злочинів проти культури. «У нашому кримінальному кодексі не передбачено покарання за напад на культурні об'єкти під час війни, за використання їх як військових цілей і за їх розграбування. Можна використовувати норми, пов'язані з контрабандою та переміщенням об'єктів, але докладної, міжнародно прийнятної класифікації військових злочинів, які включали б злочини проти культури, немає». Також юрист наголосила, що ці проблеми не є унікальними для України. «Наприклад, Грузія також вносила зміни до свого кримінального законодавства відповідно до міжнародного права. У них є спеціальний розділ – злочини проти культури, які скоєні у збройних конфліктах. Грузія прийняла ці зміни в 2007 році, ще до конфлікту з Росією. Тобто це нормально, що держава допрацьовує та вдосконалює своє законодавство. Нам є над чим працювати, в мирний час зокрема» [8].

Також звернулася до влади з пропозицією «ініціювати зміни до Закону №1207–18 «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» й екс-директор „Мистецького Арсеналу” Н. Заболотна. Адже в 7 частині 5-ї статті цей документ покладає відповідальність за збереження культурної спадщини на окупованій території на країну-окупанта. «Проблема в тому, що чинність Закону в цій редакції не лише кидає тінь на наших законодавців, але й істотно зменшує шанси на повернення вкрадених скарбів чи знищених пам'яток. Нова ж редакція повинна чітко визначати, що всі предмети культурної спадщини на тимчасово окупованій території мусять бути негайно повернуті Україні, оскільки вони є частиною Музейного фонду України. У випадку, якщо предмети культурної спадщини не будуть повернуті, Україна повинна домагатися застосування щодо Російської Федерації міжнародних санкцій у сфері культури, які б, на-

приклад, передбачали конфіскацію предметів музейного фонду РФ. Ці питання потрібно лобіювати в ЮНЕСКО та інших подібних організаціях. Окрім того, слід чітко визначити, що країна-окупант несе повну відповідальність перед Україною та світом за знищення або пошкодження предметів культурної спадщини як у Криму, так і в Донбасі, де російське вторгнення призвело до численних руйнувань культурної інфраструктури» [9].

Для покращення існуючої ситуації, зазначають в ЮНЕСКО, необхідно повною мірою впроваджувати напрацьовані рекомендації міжнародних та національних експертів [7].

За роки, впродовж яких на сході України тривають бойові дії, на жаль, у нас не було ухвалено жодного документа про захист культурної спадщини під час збройного конфлікту, зокрема й II Протоколу до Гаазької конвенції 1999 року. Це робить діяльність «Блакитного щита» – організації, яка є своєрідним аналогом Червоного хреста, але в культурній сфері, – проблематичною в Україні. Практика свідчить, що норм, які стосуються згаданого питання і є чинні в нашій країні, не вистачає навіть для часткового вирішення проблеми тієї культурної, зокрема археологічної, спадщини, яка опинилася на лінії вогню [4].

Починаючи з 2014 р., відколи почалася анексія, Росія поступово включає до власного державного реєстру об'єктів культурної спадщини культурні скарби Криму, не залишаючи їх навіть у правовому полі самопроголошеної кримської влади. Серед них – майже 150 історико-архітектурних об'єктів, які занесені до каталогів ЮНЕСКО: стародавнє місто Херсонес Таврійський, Бахчисарайський палац кримських ханів і Чуфут-Кале, комплекс пам'яток Судацької фортеці VI–XVI століть, Кримська астрофізична обсерваторія, культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (Мангуп-Кале та Ескі-Кермен) та інші. Ще в 2014 р. депутати так званої «Державної ради Республіки Крим» прийняли закон, за яким пам'ятки культурної спадщини в Криму отримали статус національного надбання Російської Федерації, а вже 13 лютого 2015 року президент РФ В. Путін підписав відповідний закон, який спрощує порядок включення цих пам'яток до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини Росії. 17 жовтня 2015 року прем'єр-міністр РФ Д. Медведєв підписав розпорядження про віднесення понад 220 історичних та культурних об'єктів у Криму до об'єктів культурної спадщини федерального значення [11].

Одним із перших актів окупаційної влади Сімферополя стало знищення будиночка, в якому гіпотетично гостював О. Пушкін. А на засіданні Ради Федерації у лютому 2016 р. генеральний директор «Ермітажу» М. Піотровський згадав про нові надходження до фондів свого музею і про найсвіжіші археологічні експонати з Криму. «Це є підтвердженням активних археологіч-

них пошуків за допомогою російських дослідників на території півострова. Відбувається переміщення не тільки колекції Айвазовського з Феодосії, а й інших експонатів», – вважає президент Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць в Україні М. Яковина [8].

Також так званий «уряд Севастополя» створив «державний заклад культури» – Об'єднаний музей-заповідник історії Севастополя, до складу якого увійшли 12 об'єктів культурної спадщини, єдиним спільним фактором яких є місцезнаходженням на території Севастополя [12].

Також рішення глави Російської Федерації включити пам'ятки культурної спадщини та їх території, що входять до складу Національного заповідника «Херсонес Таврійський», до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації, і прийняти Заповідник у федеральне підпорядкування, включивши його до Списку особливо цінних об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації у Міністерстві культури України вважають протиправним. Адже об'єкт всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хору (V ст. до н.е. – XIV ст. н.е.)», який розташований на території Національного заповідника «Херсонес Таврійський», внесено до Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у 2013 році саме як український заповідник, а об'єкти, які розташовані на території Заповідника, включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. З огляду на це, Міністерство культури попереджає про повну відповідальність Російської Федерації перед світовою спільнотою за збереження цілісного комплексу Заповідника як об'єкта всесвітнього культурного надбання, адже політика РФ суперечить всім міжнародним нормам [13].

За словами Голови підкомітету з питань безпеки державних інформаційних систем Комітету ВРУ з питань національної безпеки й оборони І. Фріз, «світ може втратити унікальну історичну пам'ятку. До того ж, уже в 2016 р. окупанти знищили там один із об'єктів – античну садибу. Це зробили військові РФ, які вирили велетенський котлован на місці пам'ятки і залили його бетоном» [14].

Міністерство культури України також вимагає від РФ відмовитися від реалізації плану реставрації Бахчисарайського історико-культурного заповідника через ризик того, що вона завдасть пам'ятці більше шкоди, ніж користі. «Будівництво навісу буде коштувати стільки ж, скільки й повноцінна реставрація палацу», – зазначив Я. Діхтяр, голова науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини при Мінкульті. Він розповів, що в Ханському палаці почав протікати дах, але замість того, щоб відреставрувати, його частково розібрали й розробили дорогий проект з будівництва навісу. «Цей навіс будуватимуть як мінімум до літа, а, можливо, й до кінця наступного ро-

ку, – сказав Діхтяр. – Це може призвести до того, що об'єкт [Ханський палац] буде знищено. Мінкульт наголошує на необхідності зупинити будівельні роботи, здійснити консервацію об'єкта, протиаварійні роботи, а потім розглянути можливість реставрації, адже будівництвом навісу займаються будівельні компанії, які не проводять реставраційні роботи. До того ж, окупаційна влада в охоронній зоні пам'ятки Ханського палацу в Бахчисараї вже зруйнувала декілька будинків [15].

За даними реєстрів Міністерства культури, кількість культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях значно перевищує раніше заявлені цифри – 70 музеїв та близько 2 мільйонів об'єктів культурної спадщини. Начальник Управління музейної справи та культурних цінностей Міністерства культури України В. Рожко повідомив, що «за останньою інформацією, у нас 82 музеї тільки на території АРК і 17 у Севастополі, тобто, загалом 99 музеїв. І, відповідно, 24 і 23 музеї у Донецькій та Луганській області за лінією вогню». Ризик незаконного вивезення культурних пам'яток з Криму та Донбасу до Росії або інших країн небезпідставний. Тому основне завдання України зараз – закликати міжнародну спільноту не співпрацювати із російськими музеями, які намагатимуться експонувати українські цінності за кордоном як власну культурну спадщину [10].

Цю думку підтримує і Ю. Тищенко, експерт Українського незалежного центру політичних досліджень. Він вважає, що «Україна має активніше реагувати на дії Росії, яка привласнила об'єкти культурної спадщини в Криму, й сприяти арешту музейних експонатів, що періодично переміщуються з півострова... Україна, так чи інакше, намагається реагувати на дії окупантів, але ці дії недостатньо активні. Тому серед нагальних питань – необхідність вивчення світових механізмів реагування на переміщення такого роду культурних об'єктів» [16].

Дуже важливо, що нам у цьому допомагають. Так, «неабиякою моральною підтримкою для нашої держави з боку світової спільноти, – вважає дослідник історії, археолог М. Левада, – стало рішення ЮНЕСКО на користь України щодо «скіфського золота» [17].

Загалом експерти сходяться на думці, що Україна може захистити культурну спадщину на тимчасово окупованих територіях через механізм, передбачений Статутом ЮНЕСКО та ICOMOS, – створенням міжнародної моніторингової місії. Для цього необхідно внести найвидатніші пам'ятки Криму в список об'єктів всесвітньої спадщини, що перебувають під загрозою. За словами Т. Бобровського, члена українського комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS), «це б дозволило ЮНЕСКО організувати міжнародні моніторингові місії, які б відстежували стан цієї пам'ятки. Оскільки ЮНЕСКО – міжнародна організація, це призвело б до пе-

вних дій і на міжнародному рівні. Це чи не єдиний спосіб захистити такі пам'ятки як Херсонес та Палац кримських ханів у Бахчисараї» [18].

Невирішеним досі залишається і питання оформлення археологічних знахідок на території Криму після анексії. Це питання особливо актуальне з огляду на те, що Росія активно надає дозволи на проведення розкопок не лише на ділянках, де плануються будівельні роботи, але й на території заповідників [11].

Так, нещодавно в ЗМІ з'явилася інформація про те, що окупаційна влада Криму разом із вченими-археологами з університету міста Бристоль та англійського військово-історичного журналу мають спільний намір реалізувати історико-археологічний проект, пов'язаний з подіями Кримської війни 1853–1856 років. У рамках цього проекту – проведення спільних археологічних розкопок, видання книг та журналів відповідного спрямування та організації молодіжних археологічних таборів для російських та британських студентів. Міністерство культури звернулося до МЗС України з вимогою надіслати ноти протесту МЗС РФ та МЗС Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Мінкультури звертає увагу, що будь-яке втручання у цілісність об'єктів культурної спадщини, що знаходяться на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, розцінюватимуться українською стороною як порушення Росією своїх обов'язків як держави-окупанта з покладенням на неї за такі дії міжнародно-правової відповідальності. Також представники Міністерства звернулися до Генерального директора ЮНЕСКО І. Бокової зі закликом засудити протиправні дії РФ як країни-окупанта та вжити заходів щодо відновлення правового порядку згідно з Конвенціями ЮНЕСКО [29].

Зважаючи на це, Україна негайно повинна звернути увагу на актуальні процеси в Криму та максимально фіксувати їх, розповсюджуючи інформацію у світових ЗМІ. Політика засудження та декларування своїх прав на світовому рівні має стати пріоритетною для України [11].

Ситуація, описана вище, однаково стосується і Криму, і тимчасово окупованих Донецької та Луганської областей.

Війна завжди має той вимір, який стосується не лише мирних жителів і комбатантів, а й загрози історико-культурним об'єктам у зоні воєнного конфлікту. За два роки російсько-українського протистояння це питання лишалося поза увагою нашої держави, зокрема і через довоєнний стан справ, коли на пам'яткоохоронну роботу просто не виділялося часу. Першими увагу на проблему збереження археологічних пам'яток у зоні АТО звернули ті з українських археологів, які пішли воювати на початку бойових дій.

Відомо, що найбільш знаними археологічними об'єктами степового регіону України, зокрема й Донбасу, є кургани. Власне, ідеться про споруди да-

вньої архітектури поховального призначення. Ті з них, які розташовані безпосередньо біля лінії розмежування, поблизу зон бойових дій, використовуються як військові об'єкти обома сторонами протистояння. Там облаштовують пункти спостереження, викопують бліндажі, риють окопи. Також на кургани заїжджає важка техніка. Найкритичніша проблема – це розкопки курганів, які облаштовані таким чином, що під земляним насипом закладено кам'яне перекриття, а вже під ним міститься саме поховання.

Значно гірші справи, за словами експертів, із курганами на правому березі Дінця, у Попаснянському районі, поблизу селищ Тошківка, Новотошківське, Врубівка, Комишуваха, де постійно лунають вибухи. Турбує ситуація з Тошківським курганним полем, на якому розташовані насипи заввишки від 4 до 6 м: їх видно з відстані понад десяток кілометрів. На двох із них обладнано ескарпи, тобто вогневі точки з низкою шанців-ходів. Біля відтинку траси, яка сполучає Луганськ і Станицю Луганську, поблизу монумента князеві Ігорю на узвишші міститься ще одна курганна група, на якій терористи «ЛНР» облаштували укріплену вогневу точку та яку неодноразово обстрілювали. Очевидно, така сама доля спіткала кургани у Веселій Горі, звідкіля відкривається панорама на місто Щастя та села Трьохізбенка й Петрівка. Експерти зазначають, що, як у випадку з курганами, поряд зі стоянками та поселеннями (і тими, які зачепив збройний конфлікт, і тими, що уникнули його) не знайдено жодного вказівного чи розпізнавального знака, який дозволив би членам збройних формувань ідентифікувати ці об'єкти як культурні цінності.

Також, після того як служба охорони культурної спадщини залишила ті регіони, у зоні АТО ніхто не контролює ситуації з чорною археологією. Моніторинг курганів на лівому березі Сіверського Дінця виявив свіжі грабіжницькі ями. «Ті, хто займався чорною археологією, нині користуються нагодою й досі активно копають. Є такі, що заїжджають до зони АТО з металошукачем. С. Теліженко, науковий співробітник відділу археології Криму Інституту археології НАН України, додає, що активізацію потоку археологічних знахідок із конфліктної зони видно на сайтах чорних археологів. Зокрема, ідеться про фібули римського часу, – очевидно, готські, – знайдені на території Луганщини. Для цього регіону то унікальна знахідка. Але, на жаль, ані про місце, де їх відкопали, ані про них самих українські науковці інформації не отримують. Наші військові не усвідомлюють, що несанкціоновані розкопки є правопорушенням. Так само як і не розуміють, що чорні археологи розкрадають національне культурне надбання, що це карний злочин, який не залежить від того, на якій території та за яких обставин він скоєний.

Зважаючи на це, зміни на рівні державного законодавства просто необхідні. Потрібно передати справу в руки фахівців, оновити й оцифрувати реєстри, промаркувати культурні об'єкти спеціальними знаками. Допоки цього не

зроблено, наша держава фактично не знає, яку археологічну спадщину вона має, і де ці об'єкти розташовані загалом. Не знають цього й ті, хто контролює тимчасово окуповані території Донецької та Луганської областей, бо для них кургани є не давніми унікальними пам'ятками, а лишень пагорбами, які дають перевагу за висотами [4].

Нагальною необхідністю є навчання військових щодо того, як мінімізувати шкоду для культурної спадщини у зоні бойових дій. «Ми вже нарахували понад 10 курганів на території Донецької області, які поруйновані вже нашими військовими. Зрозуміло, що їм не до цього, але це також проблема», – зазначає Ю. Полідович, провідний науковий співробітник Музею історичних коштовностей України, колишній співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею. Слід розглянути можливість нанесення таких об'єктів на оперативні карти для Збройних сил України та створення у ЗСУ підрозділу з експертів у галузі культурної спадщини, за прикладом НАТО, які інструктуватимуть військових щодо вибору позицій [10].

У країнах Європейського Союзу існують різні моделі здійснення культурної політики, у межах яких кожна держава має свої особливості формування та реалізації стратегії державного управління щодо історико-культурних об'єктів, які потребують збереження та захисту. Відповідно до цього застосовуються специфічні засоби та методи збереження і використання пам'яток історії та культури, архітектури та містобудування, палацово-паркових, паркових і садибних комплексів, природних заповідників тощо.

В умовах пошуку шляхів удосконалення державного управління щодо збереження культурної спадщини в Україні важливого значення набуває аналіз зарубіжного досвіду здійснення такого управління [6].

Хорошим прикладом у цьому випадку може стати досвід Великої Британії. Так, Британська армія оголосила набір людей у спеціальний загін захисту культурних цінностей, що перебувають на територіях ведення бойових дій. У підрозділ набиратимуть 15–20 осіб, які спеціалізуються на археології та мистецтві. Створення підрозділу захисту культурної спадщини – саме наслідок рішення британського уряду про ратифікацію Гаазької конвенції 1954 р., про яку згадувалося вище. У сьомій статті Конвенції зазначається, що збройні сили повинні мати фахівців, метою діяльності яких має бути забезпечення охорони культурних об'єктів і контакт з місцевою владою, відповідальною за це [19].

Юрист правозахисної групи Global Rights Compliance К. Бусол роз'яснює, що ці люди – спеціальні фахівці з музейної справи, з археології, які будуть частиною британської армії. Під час військових місій вони консультоватимуть військових щодо культурних цінностей, щодо об'єктів, по яких не можна стріляти, які не можна переміщувати. «Наші збройні сили, –

зазначає правозахисниця, – розуміють це. Міністерство оборони відкрите до співпраці: відбуватимуться тренінги, які буде проводити, зокрема, моя організація, щодо норм міжнародного гуманітарного права, тобто щодо поведіння під час збройного конфлікту з культурними цінностями. Це дуже важливо, бо є нестача інформації, є неідеальне, скажімо так, знання міжнародного права у наших військовослужбовців. І це зрозуміло, до нинішньої ситуації ніхто не був готовий. Люди з Донбасу ставили мені питання: «Як ми можемо зрозуміти, що таке культурні цінності? Як довести, що цей предмет є певним артефактом?» Це велика проблема, яка якраз показує рівень обізнаності українського глядача, пересічного українця з тим, чим є сучасне мистецтво, яким воно є. Треба проводити більше просвітницької роботи, треба пояснювати, що це не лише класичні твори, класичний живопис, а що це можуть бути й дивні та химерні споруди» [8].

Американська армія також залучає до служби фахівців з культурної спадщини, археологів і кураторів. Створення ж окремого підрозділу в збройних силах дає можливість фахівцям впливати на рішення командирів під час бойових дій і після них [19].

Вивчення міжнародного досвіду та впровадження передових напрацювань в повсякденну пам'яткоохоронну справу створить умови для формування більш якісної пам'яткоохоронної практики на національному рівні [2].

Позитивним і досить інноваційним кроком у вирішенні цієї проблеми є створення для наших військових гральних карт, де прописано базові алгоритми, які допоможуть зберегти елементи культурної спадщини. Проте робота на національному рівні цим обмежитися не може – необхідно продовжувати інвентаризацію культурних пам'яток та налагодити системну комунікацію між усіма відповідальними органами. Саме відсутність цих двох факторів значною мірою призвела до того, що у 2014 році усі дії були невчасними та нескоординованими. Така діяльність є першочерговою, адже ситуація у зоні АТО може розвиватися абсолютно непередбачувано. «Зараз у нас є контакт із більш ніж 2 тисячами музеїв у 16 областях, але цього недостатньо, тому що загалом їх понад 12 тисяч», – зазначив В. Рожко. – Найближчим часом оприлюднять список цінностей, що були викрадені на Донбасі у період окупації, це допоможе не лише спецслужбам, але й меценатам – щоб розуміти, що вони не мають справи з крадіжкою» [10].

У серпні 2014 р. Міністерство культури України надало інформаційну довідку стосовно дій зі збереження культурних цінностей в зоні проведення антитерористичної операції. В ній зазначено, що з метою безпеки й збереження об'єктів культурної спадщини та задля того, аби не викликати зайвої уваги, важливо не акцентувати увагу на культурних цінностях, які на сьогодні знаходяться в зоні АТО. Втім, у довідці наголошується й на тому, що Мі-

ністерство вкрай стурбоване загрозою національному культурному надбанню та тримає ситуацію під постійним контролем.

Щодо стану фізичної охорони музеїв, то було призначено відповідальних осіб за організацію посилення охорони музеїв, організовано взаємодію з Національною гвардією України та місцевими органами влади. Також було ініційовано проведення робочих зустрічей за участю представників Національної гвардії України, Міністерства оборони України, місцевих органів влади, самоврядування та керівників музеїв, під час яких запропоновано першочергові заходи щодо посилення їх фізичного захисту, технічного укріплення та оснащення.

Міністерство направило інструкційні листи до обласних державних адміністрацій та здійснює інформування у телефонному режимі щодо невідкладних заходів для збереження культурних цінностей, посилення охорони музейних закладів, які перебувають у сфері їх управління, відповідні рекомендації щодо першочергових заходів зі збереження фондів та підготовки до евакуації. Постійно ведеться моніторинг ситуації та надається нормативно-методична допомога в організації підготовки приміщень музейних закладів до можливих дій сторонніх осіб.

Управління культури Луганської та Донецької обласних державних адміністрацій поінформоване про здійснені заходи, а саме про прийняття рішення щодо повернення музейних предметів, переданих на тимчасове зберігання з музейних закладів з метою експонування, до постійних місць їхнього зберігання, обмеження проведення масових екскурсій та заходів, повернення до фондосховищ найбільш цінних музейних предметів, які експонувалися в музеях, а в окремих випадках закриття музейних закладів для відвідувачів на час проведення антитерористичної операції, зважаючи на об'єктивні обставини.

Міністерство культури тримає постійний зв'язок із Міністерством оборони України, Міністерством внутрішніх справ України та Державною службою з надзвичайних ситуацій України, якими зі свого боку доведено до командування військових частин та керівництва підрозділів рекомендації щодо першочергових заходів зі збереження закладів культури.

Водночас слід зазначити, що Мінкультури та силові відомства не можуть повною мірою забезпечити охорону культурної спадщини, на територіях, що тимчасово контролюються незаконними збройними формуваннями [20].

Фахівці, які до початку АТО працювали на сході, зауважили, що ситуація у музеях на непідконтрольних територіях не викликає серйозної стурбованості. Проте співробітник національного заповідника «Софія Київська» М. Стрихар наголошує на потребі евакуації цінностей, що знаходяться у

прифронтовій зоні. Йдеться, зокрема, про фонд музею грецької культури у Гранітному. Цим могли б займатися офіцери військово-цивільної співпраці [10].

Збройний конфлікт в Україні змушує по-новому поглянути на проблему примирення та збереження культурної спадщини, особливо на територіях, які безпосередньо постраждали від бойових дій.

Так, щоб знайти відповідь на питання, якою є практика збереження пам'яті та порятунку культури в умовах збройних конфліктів в Україні та світі на сьогодні, а також як збереження культурної спадщини може вплинути на побудову діалогу та примирення в сучасному українському суспільстві, в Івано-Франківську пройшов важливий семінар «Збереження пам'яті задля побудови діалогу та примирення в Україні». На заході, що проходив за підтримки National Endowment for Democracy у рамках проекту «Діалог та примирення в регіонах України», учасники мали можливість ознайомитися з позитивним досвідом збереження історичної пам'яті в Україні та за кордоном, взяти участь в освітніх дискусіях за участі музейних експертів та активістів з Німеччини, США, Польщі, України тощо.

Знаковим кроком стала презентація у рамках семінару проекту «Luhansk's Art & Facts – Збереження культурної спадщини Донбасу», який реалізують спільно Goethe-Institut Ukraine та Молодіжна організація «СТАН» за підтримки Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина та за консультативної підтримки FHXV Friedrichshain-Kreuzberg Museum у Берліні [21].

У віртуальній платформі Luhansk's Art & Facts представлено артефакти культурного й громадського життя Луганська в період між Помаранчевою революцією та Революцією Гідності. За словами організаторів, такий музей, по-перше, врятує культурну спадщину Луганська від знищення та забуття, по-друге, спростує стереотипи про культурний нігілізм мешканців сходу України. Культурне життя Луганська є здебільшого невідомим для сучасників, однак це зовсім не означає, що його не було, й віртуальний музей – підтвердження цьому. У колекції музею – розділи про важливі події та місця Луганська, культурних і громадських діячів, знакові мистецькі й громадські рухи, а також оцифровані книги, картини, фотографії, які характеризують останнє передвоєнне десятиліття міста [22].

Цікавою й потрібною ініціативою також став Всеукраїнський патріотичний культурно-освітній проект «Всесвітня спадщина ЮНЕСКО в руках молоді», метою якого є популяризація серед молоді пам'яток культурної спадщини людства. За словами керівника, голови Міжнародного фонду культурного співробітництва. В. Литовченко, в рамках проекту проводитимуться щотижневі тематичні лекції від провідних експертів та науковців на базі націо-

нальних університетів України, спеціальні лекції від надзвичайних і повноважних послів іноземних держав в Україні та Всеукраїнський конкурс молодіжної творчості „Наша спадщина”. А закінчиться проект Всеукраїнським молодіжним форумом зі всесвітньої спадщини, присвяченим 45-річчю прийняття Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини. Проект триватиме до травня 2017 року й охопить більше, ніж вісім міст України [23].

Пам'ятки культурної спадщини – і ті, які є символами національної культури та відомі на світовому рівні, й пам'ятки регіонального значення – є джерелом поглиблених досліджень і вироблення нових знань, наукових теорій і гіпотез, що впливають на свідомість суспільства, формують його культурний світогляд, почуття національної гідності. Саме тому їхній захист і збереження – основні завдання вітчизняної, а загалом, і світової спільноти [24].

Надзвичайною подією 2016 року стало те, що Україна приєдналася до Міжнародного центру вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей (ІККРОМ) і стала його 135-м членом. Співпраця з цією міжурядовою організацією сприятиме дієвому збереженню культурної спадщини України шляхом обміну досвідом і навчанню українських фахівців у галузі охорони й збереження культурної спадщини, підвищить рівень реставраційних підприємств та інститутів. Так, у Вашингтоні (США) було реалізовано чотиритижневу міжнародну програму «Перша допомога культурній спадщині у час кризи», організовану ІККРОМ та Смітсонівським Інститутом за підтримки низки партнерів. Цей тренінг став відповіддю на зростаючі потреби спільнот у забезпеченні ефективного і своєчасного реагування на кризову ситуацію руйнування культурного надбання. Саме тому його девіз – «Культура не може чекати!». Учасниками тренінгу стали 20 представників із різних країн, які за допомогою понад 30 тренерів з усіх континентів вивчали й відпрацьовували економічно ефективні стратегії зниження ризику та готовності до надзвичайних ситуацій у сфері культурної спадщини. До команди тренерів було запрошено й І. Пошивайла з України, директора Національного музею Революції Гідності, за ініціативи якого впродовж останніх двох років проведено семінари з музейної безпеки у Запоріжжі, Києві, Опішному та Львові. Ці навчальні заходи, що відбулися за партнерства управління музейної справи Міністерства культури України та Українського центру культурних досліджень за підтримки Посольства США в Україні та Фонду Принца Клауса (Нідерланди), спрямовано на поширення на національному та регіональному рівнях теоретичних знань і міжнародного практичного досвіду для застосування профілактичних заходів у надзвичайних ситуаціях, створення альянсу партнерських організацій і мережі активістів-рятувальників культури, здат-

них фахово реагувати на виклики та загрози культурній спадщині в умовах комплексної кризи [25].

Також Асоціація агенцій місцевої демократії ALDA (Франція) спільно з Центром культурного менеджменту (Україна, Львів), Міжнародним консорціумом «ЄвроБілорусь» (Литва), ІСОМ-Молдова, Millenium Foundation (Вірменія) і ГО «Центр соціальних інновацій» (Білорусь) оголосили про старт партнерської програми «СНОІСЕ». Абревіатура СНОІСЕ представляє дворічний проект із охорони та переосмислення культурної спадщини, посилення потенціалу громадських організацій у сфері культури – СНОІСЕ – «Cultural Heritage: Opportunity for Improving Civic Engagement» («Культурна спадщина: можливість громадської дії»). Проект буде здійснюватися в Україні, Білорусі, Молдові та Вірменії у рамках програми Східного партнерства та за підтримки Європейського Союзу. Консультаційну, інформаційну підтримку учасникам в Україні надаватиме Центр культурного менеджменту, який також буде проводити моніторинг проекту. «СНОІСЕ» розглядає культурну спадщину як ресурс для розвитку і зміцнення сучасної української ідентичності та європейського цивілізаційного вибору України. Ініціатори проекту підтримають інноваційні підходи й відповідні ініціативи громадян, які включатимуть спадщину в сучасне культурне життя українського суспільства [26].

Предметом охорони об'єкта культурної спадщини є характерна властивість, що становить його історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт визнається пам'яткою. Все це обумовлює актуальність розвитку та впровадження міжнародного законодавства. Ефективність міжнародної системи захисту культурної спадщини залежить, насамперед, від таких обставин, як укріплення мирного співіснування держав, скорочення кількості збройних конфліктів, використання тільки мирних засобів для їх вирішення. І, найголовніше, – безперечне використання державами та громадянами норм міжнародного права та національного законодавства зі захисту культурної спадщини.

В Україні є безліч історичних, архітектурних, культурних пам'яток, але, водночас, і безліч труднощів, що стосуються їхнього збереження та охорони [7]. Комплексне розв'язання проблем охорони об'єктів культурної спадщини можливе при спільній діяльності світової та вітчизняної спільнот на основі застосування застережних заходів, що передбачені міжнародно-правовими актами [3].

Уроки окупації Донбасу та Криму мають стати основою для напрацювання чіткого алгоритму дій на випадок війни або масових заворушень. Це – налагодження адекватної комунікації між музеями та відповідальними органами влади на усіх рівнях, відповідний інструктаж працівників музеїв та військових, а також інвентаризація культурних цінностей та впорядкування

реєстрів. Тому наразі першочерговим завданням є запуснути міжнародні механізми захисту культурної спадщини на окупованих територіях. Насамперед важливо ратифікувати 2-й Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [10].

Збереження культурних цінностей та зростання свідомості суспільства щодо необхідності її збереження – Міністерство культури України визначило серед своїх основних стратегічних завдань до 2019 року. «Створення електронного інформаційного ресурсу культурної спадщини і культурних цінностей», який передбачає упорядкування питань структури органів охорони культурної спадщини, розробку стандарту метаданих для опису об'єктів нерухомої спадщини має стати основою формування електронного реєстру, який відкриє світу інформацію про українські пам'ятки [28].

Важливо не забувати, що авторитет України як держави у світі значною мірою залежить від того, наскільки дбайливим буде ставлення в країні до своєї історико-культурної спадщини, адже збереження та розвиток культурної спадщини є однією з умов реальної євроінтеграції України [27].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Культурна спадщина народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrmap.su/uk-g4/18.html>
2. Андрес Г. Популяризація культурної спадщини. Її роль і значення в охороні пам'яток України / Г. Андрес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://knukim.edu.ua/wp-content/uploads/2014/04/unesko.pdf>
3. Кулакова Н. Міжнародний досвід охорони культурної спадщини // Науковий вісник Херсонського державного університету / Н. Кулакова Електронний ресурс: // http://www.lj.kherson.ua/2014/pravo03/part_3/-58.pdf
4. Трегуб Г. Фронт поміж курганів / Г. Трегуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Culture/168037>
5. Древаль Ю. Діяльність ЮНЕСКО у сфері охорони культурної спадщини / Ю. Древаль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2014-1/doc/4/02.pdf>
6. Прокопенко Л., Гевель К. Досвід державного управління у сфері збереження культурної спадщини в країнах ЄС / Л. Прокопенко, К. Гевель [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_01\(12\)/12pllksk.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_01(12)/12pllksk.pdf)
7. Аналіз стану збереження культурної спадщини в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2113/analiz-stanu-zberezhennja-kulturnoji-spadschyny-v-ukrajini.html>

8. Бусол. К. Юрист: Україна не виробила механізмів культурної спадщини / К. Бусол [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukr.lb.ua/culture/2016/12/01/352259_yurist_ukraina_virobila.html
9. Заболотна Н. Державна зрада чи злочинна недбалість, або Знову до питання про повернення культурної спадщини / Н. Заболотна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/columns/2015/03/24/191436/>
10. Основні правові інструменти захисту культурних цінностей на окупованих територіях – Гаазька конвенція і моніторингова місія ЮНЕСКО – урядовці, експерти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uacrisis.org/ua/44422-unesko>
11. Дячук М. Анексована спадщина: скільки культурних скарбів у Криму привласнила Росія? / М. Дячук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/03/17/209493/> ; Колошук Н. Понад 220 культурних об'єктів Криму увійшли в список «культурної спадщини РФ» / Н. Колошук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uapress.info/uk/news/show/101109/>
12. „Херсонес Таврійський” позбавили самостійного статусу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prostir.museum.ua/post/34212>
13. Коментар Мінкультури стосовно Національного заповідника «Херсонес Таврійський» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://i-pro.kiev.ua/content/komentar-minkulturi-stosovno-natsionalnogo-zapovidnika-%C2%ABkhersones-tavriiskii%C2%BB>; Україна протестує через зазіхання Російської церкви на Херсонес Таврійський. – (Інф.) // Україна молода. – 2017. – 1 лют. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : (<http://www.umoloda.kiev.ua/number/0/2006/108285/>).
14. РПЦ услід за військовими РФ збирається «добити» «Херсонес Таврійський», – нардеп від БПП [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/inheritance/65856/
15. Окупаційна влада в Криму має намір будувати навіс над Бахчисарайським палацом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukr.lb.ua/culture/2016/12/09/353022_okupatsiyna_vlada_krimu_maie_namir.html; Іванова В. Мінкульт вимагає припинити реставраційні роботи на території Бахчисарайського заповідника / В. Іванова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unn.com.ua/uk/news/1626013-minkult-vimagaye-priviniti-restavratsiyeni-roboti-na-teritoriyi-bakhchisarayskogo-zapovidnika>;
16. Мінкульт просять хоч переписати старовинності, які Кремль вивозить із Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

- <http://www.ukrinform.ua/rubric-culture/1983265-minkult-prosat-hoc-perepisati-starovinnosti-aki-kreml-vivozit-iz-krimu.html>
17. Левада М. Стамбульський Херсонес / М. Левада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prostir.museum/ua/post/37654>
 18. Україна має звернутися до ЮНЕСКО стосовно захисту культурних пам'яток на тимчасово окупованих територіях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://i-pro.kiev.ua/content/ukrayina-maye-zvernutisya-do-yunesko-stosovno-zakhistu-kulturnikh-pam%E2%80%99yatok-na-timchasovo-ok>
 19. Британська армія набирає людей в підрозділ захисту культурної спадщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukr.lb.ua/culture/2016/11/29/352073_britanska_armiya_nabiraie_lyudey.html
 20. Держава робить усе можливе задля збереження культурних цінностей у зоні проведення АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mincult.kmu.gov.ua/mincult_old/uk/publish/article/367591;jsessionid=E2F949708482008BE2ED56553D69A07B.app1
 21. Оголошено набір учасників семінару «Збереження пам'яті задля побудови діалогу та примирення в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prostir.museum/ua/post/37752>; Бабій І. Як зберегти культурну спадщину в умовах збройного конфлікту. Діалог примирення / І. Бабій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gk-press.if.ua/yak-zberegty-kulturnu-spadshhynu-v-umovah-zbrojnogo-konfliktu-dialog-prumyrennya/>
 22. Стартував проект зі збереження культурної спадщини Луганська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://i-pro.kiev.ua/content/startuvav-proekt-zi-zberezhennya-kulturnoyi-spadshchini-luganska;>
<http://prostir.museum/ua/post/37720>
 23. В Україні стартував проект «Всесвітня спадщина ЮНЕСКО в руках молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cultua.media/blog/2889>
 24. Культурна спадщина України. Бібліографічний покажчик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.knukim.edu.ua/wp-content/uploads/Kulturna-spadshhina.pdf>
 25. Україна приєдналася до міжнародної програми «Перша допомога культурній спадщині у час кризи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cultua.media/blog/2521_/
 26. Міжнародний проект з ревіталізації культурної спадщини CHOICE стартує в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prostir.museum/ua/post/35691>

27. Олійник О. Соціальна програма збереження культурної спадщини України / О. Олійник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blog.liga.net/user/ooliynyk/article/15000.aspx>
28. Нищук Е. Минкультуры намерено создать до 2019 года электронный реестр культурного наследия / Е. Нищук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/419533/minkultury_namereno_sozdat_do_2019_goda_elektronnyyi_reestr_kulturnogo_naslediya_nischuk
29. Минкультуры обратилось в ЮНЕСКО в связи с планируемыми российско-британскими раскопками в оккупированном Крыму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/427774/-minkultury_obratilos_v_yunesko_v_svyazi_s_planiruemymi_rossiyiskobritanskimi_raskopkami_v_okkupirovannom

Матеріал підготувала

М. Б. Лелик

гол. бібліограф відділу НАУІ
наукового аналізу
та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Підписано до друку 17.03.2017. Обл.-вид. арк. 1,16. Б/т. Зам. 31. Безплатно

Ротапринт НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278-85-12